Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi 1, İstanbul 1999, 19-34.

KUTADGU BİLİG VE TÜRK MESNEVÎ EDEBİYATINDAKİ YERİ

Sebahat DENİZ[*]

Kutadgu Bilig; İslâmî devir Türk edebiyatının Karahanlı sahasında kaleme alınan ilk büyük şâheseri olduğu konusunda edebiyat tarihçilerinin hemen hepsinin hemfikir oldukları bir eserdir. Bu güne kadar üzerinde bir çok konuda çalışma yapılmış olan bu eserin, mesnevî türü özellikleri açısından mufassal bir incelemesi yapılmamıştır. Bu itibarla zikredilen mesneviyi bu perspektiften ele alıp inceleme ihtiyacı hasıl olmuştur. Böyle bir inceleme, *Kutadgu Bilig*'in edebiyat tarihimiz açısından yeri ve öneminin daha iyi belirlenmesi hususunda faydalı olacaktır.

Bilindiği gibi Türk edebiyatında mesnevî nazım şekliyle kaleme alınmış yüzlerce eser mevcuttur. Konularının çeşitliliği ve sayılarının çokluğu itibarıyle bu eserler, Türk edebiyatı içinde ayrı bir kol olarak Türk mesnevî edebiyatını teşkil edecek niteliktedir. Türk mesnevî edebiyatı başlı başına bir araştırma ve inceleme sahasıdır. Bu geniş saha içinde Kutadgu Bilig'in ayrı bir yeri ve önemi vardır. Zîra *Kutadgu Bilig*, bugünkü bilgilere göre Türk mesnevî edebiyatı tarihinin başlangıç noktasını teşkil etmektedir. Dolayısıyla gerek hacim, gerek muhteva ve gerekse sanat bakımından bir şâheser olan *Kutadgu Bilig*'i bu nazar-ı dikkatle incelemek gerekmektedir.

Eser, Balasagun'un asil bir ailesine mensup olarak 1019 yılında dünyaya gelen ve hayatı boyunca çok iyi bir tahsil görmüş olan Yusuf Has Hâcib tarafından 1069-1070 yılında tamamlanmıştır.

yıl altmış iki erdi tört yüz bile
bu söz sözledim men tutup can süre (6623)[1]

(Hayatımda bu sözleri söylediğim zaman, sene dört yüz altmış iki idi)

tükel on sekiz ayda aydım bu söz
ödürdüm adırdım söz evdip tire (6624)

(Bu sözleri tam on sekiz ayda söyledim; sözleri toplayıp derleyerek seçtim ve ayırdım.) beyitlerinde de zikrettiği gibi şâir, eserini on sekiz ayda tamamlamıştır. Eserini tamamladığında elli yaşında olduğunu ise şu ifadeleriyle belirtmiştir:

---

[*] Yard. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Böl.

[1] Beyitlerin yanında verilen rakamlar eserdeki beyit numarasını belirtmekte olup Reşit Rahmeti Arat tarafından hazırlanan *Kutadgu Bilig I Metin* (TDK, Ankara 1991) adlı eserden alınmıştır. Beyitlerin altında verilen çeviri metinleri ise yine Reşit Rahmeti Arat tarafından hazırlanan *Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig II Çeviri* (TTK, Ankara 1994) adlı eserden alınmıştır.

tegürdi manga elgin elig yaşım
kugu kıldı kuzgun tüsi teg başım (365)

(Elli yaşım bana elini değdirdi; kuzgun tüyü gibi olan başımı kuğu tüyüne çevirdi.)

Klâsik şiirimizde, şâirlerin bazı eserlerini dönemin devlet büyüklerine takdim etmeleri geleneği vechile Yusuf Has Hâcib de eserini Doğu Karahanlı hükümdarı Tavgaç Uluğ Buğra Kara Han Ebû Ali Hasan bin Arslan'a takdim etmiştir.

6645 beyitten müteşekkil olan eserin başında biri mensur, diğeri manzum (77 beyitten ibaret) olmak üzere iki mukaddime yer almaktadır. Her ikisi de Yusuf Has Hâcib'e ait olmayan bu mukaddimelerde müellif ve eseri hakkında kısaca bilgi verilmektedir. Bu bilgilere göre Yusuf Has Hâcib, Balasagun şehrinden takvâ sahibi bir zât olup bu eserini Kaşgar memleketinde tamamlamış ve Doğu hükümdarı Tavgaç Buğra Han'a takdim etmiştir. Buğra Han da onun değerini takdir ederek kendisini, o günkü devlet teşkilâtında çok önemli makamlardan biri olan ve daha sonraki dönemler için teşrifat nazırlığı diyebileceğimiz "has hâciblik" vazifesine tayin etmiştir.

Buradan hareketle şunu anlamak mümkündür ki; kaynaklarda belirtilmemekle beraber, şâirin has hâciblik görevine getirilebilmesi için o dönemde, devlet içinde uzun süre çok önemli hizmetlerde bulunmuş olması lâzım gelir. Zira böyle bir devlet teşkilâtı içinde, hiç tecrübesi olmayan, tecrübesi olsa dahi başarılı olmayan bir kimseye böylesine mühim bir görevin verilebileceği düşünülemez. Bu itibarla Yusuf Has Hâcib'in de bu konuda, bu göreve getirilene kadar, son derece tecrübeli ve başarılı bir devlet adamı olduğunu söylemek yanlış olmamak lâzımdır.

Yine bu iki mukaddimeden elde edilen bilgilere göre Çin hakîmlerinin (filozoflarının) hikmetleri ve Maçin âlimlerinin şiirleriyle süslenmiş olan bu eser, değer bakımından Doğu'da, bütün Türkistan memleketlerinde, Buğra Han dilinde Türkçe olarak yazılmış tek eser olma özelliğini taşımaktadır. Diğer memleketlerde de kabul gördüğü ve değerinden dolayı çeşitli isimlerle anıldığı (Çinliler-Edebü'l-Mülûk, Maçinliler-Âyinü'l-Memleke, Doğulular-Zînetü'l-Ümerâ, İranlılar-Şehnâme-i Türkî, Pendnâme-i Mülûk) da bu mukaddimelerde yer alan bilgiler arasındadır.

Kutadgu Bilig, bütün şark-islâm klâsiklerinde olduğu gibi klâsik mesnevî tertibine uygun olarak kaleme alınmıştır. Bu tertip hususiyetleri gereği eser, Allah'ın varlığı ve birliğinin övüldüğü bir tevhid ile başlar, Hz.Peygamber'in medh edildiği bir na'ت ve 4 halife medhini müteakip bir bahar tasviri içinde Karahanlı hükümdarı Tavgaç Buğra Han'ın övgüsü ile

devam eder. Daha sonra yine şark-islâm klâsik eserlerinde sıkça karşılaşılan yıldızlarla ilgili bir kısım gelir. Ardından, insanoğlunun değerinin bilgi ve akıldan geldiğini anlatan ve ayrıca dilin meziyetini, kusurunu, faydasını ve zararını açıklayan iki bölümden sonra sebeb-i telif denilebilecek bölüme geçilir. Burada şâir, kendisinden sonra geleceklere kalacak bir söz söylemek dileğinde olduğu için bu eseri kaleme aldığını söyler.

tilekim söz erdi ay bilge bügü
kidin keldeçike özüm sözlegü (192)

(Ey âlim hakîm, dileğim benden sonra geleceklere kalacak bir söz söylemek idi.)

Ayrıca bilgiye son derece önem veren şâir, bilgi sahibi insanların azlığından bilgisizlerin ise çokluğundan şikayet eder (199) ve;

biliglig çıkarmasa bilgin tilin
yarutmaz anıng bilgi yatsa yılın (214)

(Bilgili, bilgisini dili ile meydana çıkarmazsa, yıllarca yatsa bile onun bilgisi muhitini aydınlatmaz.) diyerek bu eserle kendi bilgisini ortaya çıkarıp etrafını aydınlatma arzusunu dile getirir.

İnsanın ebedî olmadığını;

kişi mengü bolmaz bu mengü atı
anın mengü kaldı bu edgü atı (228)

(İnsan ebedî değildir, ebedî olan onun adıdır; iyi kimselerin adı bunun için ebedî kalmıştır.)

özüng mengü ermez atıng mengü ol
atıng mengü bolsa özüng mengü ol (229)

(Kendin ebedî değilsin, adın ebedîdir; adın ebedî olursa, kendin de ebedî olursun.) ifadeleriyle dile getiren şâirin, eserini kaleme almaktaki bir diğer sebebi ise bu eseri vasıtasıyla adının ebediyyen iyi olarak anılma arzusudur.

Sebeb-i telif kısmını müteakıben şâir, iyilik, bilgi ve akıl konuları üzerinde durduktan sonra kitabının adı, mânâsı ve kendi yaşı hakkında bilgi verir. Burada şâir, kitabının adını, okuyana kutlu olsun ve ona yol göstersin diye "Kutadgu Bilig" koyduğunu belirtir:

kitab atı urdum kutadgu bilig
kutadsu okıglıka tutsu elig (350)

(Kitabın adını Kutadgu Bilig koydum; okuyana kutlu olsun ve ona yol göstersin.)

Ardından;

bu kün togdı ilig tidim söz başı
yörügin ayayın ay edgü kişi (353)

(Önce Kün-Toğdı hükümdardan bahsettim; ey iyi insan, bunu izah edeyim.)

basa aydım emdi bu ay toldını
anıngdın yaruyur ıduk kut küni (354)

(Sonra Ay-Toldı'dan söz açtım; mübarek saadet güneşi onunla parlar.)

bu kün togdı tigli törü ol köni
bu ay toldı tigli kut ol kör anı (355)

(Bu Kün-Toğdı dediğim doğrudan doğruya kanundur; Ay-Toldı ise saâdettir.)

basa aydım emdi kör ögdülmişig
ukuş atı ol bu bedütür kişig (356)

(Bundan sonra Ögdülmiş'i anlattım; o aklın adıdır ve insanı yükseltir.)

anıngda basası bu odgurmış ol
munı 'akıbet tip özüm yörmiş ol (357)

(Ondan sonrakisi Odgurmış'tır; onu ben âkıbet olarak aldım.)

bu tört neng öze sözledim men sözüg
okısa açılgay yitig kıl közüg (358)

(Ben sözü bu dört şey üzerine söyledim; okursan, anlaşılır; iyice dikkat et.)

beyitlerinde, hükümdar Kün-Toğdı'nın kanun, Ay-Toldı'nın saâdet, Ögdülmiş'in akıl ve Odgurmış'ın âkıbet olduğunu belirterek eserinin özünü açıklar. Akabinde ise eserin asıl kısmı gelir. Eser bütünüyle, kabataslak bir hikâye çatısı altında tamamen, yukarıda zikredilen dört sembolik şahıs arasındaki sorulu cevaplı bilgi alış-verişine dayanır. Kutadgu Bilig'de geçen hikaye şöylece özetlenebilir:

Bu dünyada Kün-Toğdı adında hakîm ve bilgin bir bey (hükümdar) vardır. Beylik içinde uzun bir ömür sürer. Şöhreti dünyaya yayılmıştır. Dürüst tabiatlı, mûnis tavırlı, sözü doğru, gözü-gönlü zengin, bilgili, akıllı, uyanık, mehâbetli, yüreği pek (cesur) bir beydir. Dünya seçkinleri ve halk arasındaki akıllı ve bilgili kimseleri etrafına toplar.

Bir gün yalnız başına otururken, bütün bu işleri tek başına yürütemeyeceğini, bu sebeple kendisine bir yardımcı alması gerektiğini düşünür; fakat

istediği niteliklere sahip bir yardımcı bulamaz. Bir müddet daha tek başına memleket işlerini yürütür. Halk zenginleşir, kurt ile kuzu aynı yerden su içerler. Sevenleri onu sevinçle överler; düşmanları boyun eğerler; kimi gelip ona sığınır, kimi gelip eşiğini öper. Böylece şöhreti dünyaya yayılır.

Diğer taraftan, Ay-Toldı adında zeki bir adam, hükümdarın bu şöhretini duyar ve ona gidip hizmetine girmek üzere hazırlık yapar. Atını, esvâbını ve silahını hazırlayıp yanına som altın, gümüş, eşya ve mal alarak yola koyulur. Hükümdarın bulunduğu şehre gelir ve bir imarethânede geceyi geçirir. Bir müddet, gurbette bu şekilde vakit geçdikten sonra Küsemiş adında iyi bir kimse ile tanışıp dost olur ve ona niyetini anlatır. Küsemiş, onun bu arzusunu hükümdarın has hâcibine anlatır. Has hâcib, Ay-Toldı'yı yanına çağırıp arzusunu dinler ve sonunda onu hükümdarın hizmetine girmeye lâyık bulur. Ancak, işin hemen olmayacağını, sabr etmesi gerektiğini söyler.

Bir zaman sonra Küsemiş, hükümdara durumu anlatır. Zaten böyle bir yardımcıya ihtiyacı olan hükümdar Ay-Toldı'yı yanına çağırır ve hizmetine kabul eder. Onu uzun müddet her işte dener. Ay-Toldı da ona kusursuz bir şekilde hizmet eder. Sık sık bir araya gelir sohbet ederler. Hükümdar bir çok konuda ona fikirlerini sorar.

Bir gün hükümdar canı sıkılıp halvete çekilir ve Ay-Toldı'yı yanına çağırır. Sohbetler bir müddet daha bu şekilde devam ettikten sonra hükümdar, Ay-Toldı'yı vezirliğe lâyık görür ve onu vezir eder. Bundan sonra bir müddet, memleket halkı refahın zirvesine ulaşır; dolayısıyla hükümdar da saadetin zirvesine varır. Ancak hiçbir güzel şey daimî olmadığı gibi saadet de sonsuz değildir.

Bir gün Ay-Toldı hastalanır. Bütün tabipler etrafına toplanıp hastalığına çare ararlar; ancak hiç bir çare bulamazlar. Ay-Toldı iyice çöküp şuurunu kaybeder. Hükümdar onun bu haline çok üzülür, iyileşmesi için dua edip fakir fukaraya sadaka dağıtır. Fakat yapılan hiçbir şeyin faydası olmaz. Ay-Toldı ise ölüme yaklaşınca, dünyada yaptığı hatalardan dolayı pişmanlığını dile getirir. Başucuna oğlu Ögdülmiş gelir. Ögdülmiş, onun bir tek oğlu olup yaşı henüz küçüktür. Ay-Toldı ona nasihatlerde bulunur ve bir kalem-kâğıt isteyerek Kün-Toğdı'ya vasiyetnâme yazar. Yazdığı bu mektubu oğluna verip hükümdara götürmesini ister. Sonra malını ihtiyacı olanlara dağıtır ve oğluna sarılıp ağlar. Bütün akrabaları ile helâlleştikten sonra kelime-i şehâdet getirerek ruhunu Hakk'a teslim eder.

Ay-Toldı'nın ölümüne çok üzülen hükümdar bir müddet onun yasını tutar. Yası bittikten sonra onun oğlu Ögdülmiş'i yanına çağırıp nasihatlerde bulunur. Ögdülmiş, babasının yazdığı mektubu çıkarıp hükümdara verir.

Hükümdar mektubu okuyup anlar ve göz yaşları döker. Ögdülmiş oradan ayrılıp evine gelir. Evinin kapısını kimseye açmadan, bir kaç gün kederi ile baş başa kalır. Daha sonra babası için ölüm aşı yapar; fakirlere gümüş ve ipekli kumaşlar dağıtır. İyi insanları kendisine ahbap edinir. Hükümdar da o günden itibaren gayretle çalışır ve günden güne iyi kanunlar uygular. Halk zenginleşip hükümdara dua eder.

Bir gün hükümdar Ay-Toldı'ya ihtiyaç duyar. Ancak onu yanında bulamadığı için çok üzülür ve onun oğlu Ögdülmiş'i hatırlar. Onu yanına çağırtıp hizmetine alır. Onu da babası gibi uzun süre denedikten sonra ünvan, mühür, at, koşum ve hil'at verip çok itibar gösterir. Ay-Toldı ile yaptığı gibi onunla da sık sık biraraya gelerek sohbetlerde bulunur. Hükümdar, bütün bu sohbetler ışığında ülkesini idare etmeye devam eder.

Kün-Toğdı bir gün Ögdülmiş'i yanına çağırıp onun gibi başka birisine daha ihtiyacı olduğunu bildirerek akrabaları arasında bilgili, her bakımdan güvenebileceği kimse olup olmadığını sorar. O da Odgurmış'ı söyler. Odgurmış, bu dünyadan tamamen yüzünü çevirip dağa çıkmış ve bütün vaktini ibadetle geçiren bir zattır. Hükümdar, ona bir mektup yazarak Ögdülmiş'le gönderir. Odgurmış akrabasını görünce çok sevinir. Onunla bol bol sohbet edip hasret giderir. Sonra Ögdülmiş ona hükümdarın arzusunu bildirerek çıkarıp mektubu verir. Odgurmış mektubu okur, fakat kendisini bu konuda yeterli görmeyip hükümdara yakın olmayı istemez. O da hükümdara bir mektup yazarak Ögdülmiş'e verir. Hükümdar mektubu alıp dikkatle okur. Cevaba üzülür, fakat mazeretlerini de haklı bulur. Onun sözlerinin anlayış, akıl ve bilgi ile dolu olduğunu gördüğü için de mutlaka Odgurmış'ı görmek ister. İkinci bir mektup yazarak tekrar Ögdülmiş'le gönderir. Odgurmış'ın düşüncesini değiştirmemesi üzerine Ögdülmiş çok ısrar eder. Bunun üzerine Odgurmış ondan bazı bilgiler sorar. (Beylere hizmet etmenin usûl ve nizâmı; kapıdaki hizmetkârlarla nasıl geçinileceği; avam (halk) ile nasıl münasebet kurulması lâzım geldiği; Hz. Peygamber'in nesli ile münasebeti; âlimlerle, tabiplerle, efsuncularla, rüyâ tabircileri ile, müneccimlerle, şâirlerle, çiftçilerle, satıcılarla, hayvan yetiştiricileri ile, zenaat erbabı ile, fakirlerle münasebeti; nasıl evlenileceği; çocukların nasıl terbiye edileceği; hizmetçilere nasıl muâmele edileceği; ziyâfete gitmek ve dâvet etmek âdâbı, vs.). Ögdülmiş de onun bütün suallerine cevaplar verir. Odgurmış ise bütün bunların mahzurlu taraflarını söyleyerek kendisinin dünyadan yüz çevirip olana kanaat ettiğini belirtir ve hükümdardan kendisi için özür dilemesini söyleyerek teklifi yine reddeder. Ögdülmiş onun sözlerini anlar ve hak verir. Geri dönüp hükümdara Odgurmış'la yaptığı sohbeti, onun sözlerini, neler konuştuklarını olduğu gibi anlatır. Bunun üzerine hükümdar kendi kendine düşü-

nür, gönlü yaralanır ve gözlerinden yaş dökülür. O da Odgurmış'ın sözlerini doğru bulur ve onu yanına çağırmaktaki ısrarından bir zaman için vazgeçip durumu zamana bırakır.

Aradan bir kaç gün geçer. Hükümdar, tekrar Ögdülmiş'i çağırıp Odgurmış'ı yanına çağırmaktan vaz geçtiğini, ancak onun yüzünü bir defa da olsa görmek istediğini söyler. Ya ben onu ziyarete gideyim ya da o benim yanıma gelsin, bana nasihat versin der. Ögdülmiş buna sevinir ve hükümdarın dileğini bildirmek üzere tekrar Odgurmış'ın yanına gider. Bu defa Odgurmış onu görmekten pek memnun olmaz ve biraz soğuk karşılar. Ancak teklifin sadece bir ziyaret daveti olduğunu öğrenince mâkul karşılar. Hükümdar bu habere çok sevinir. Sonunda bu kavuşma gerçekleşir. Uzun uzun sohbet ederler. Odgurmış hükümdara nasihatlerde bulunur. Hükümdar kendisinin ne kadar doğruluktan ayrılmış olduğunu görüp doğru yolu bulur. Odgurmış'tan kendisi için dua etmesini ve Tanrı'nın iyilik yolunda kendisine yol göstermesini diler. Ona her türlü yiyeceklerle ikramda bulunur. Odgurmış, bir kaç lokma yedikten sonra kalkıp hükümdarla ve daha sonra da Ögdülmiş'le vedalaşarak dağlara doğru gider.

Bir gün Ögdülmiş, geçen hayatına acıyıp tövbe ederek Odgurmış gibi Tanrı'ya sığınmak isteğiyle dolar. Hükümdardan izin isteyip Odgurmış'ın yanına gider. Odgurmış onu görünce şaşırarak, daha yeni görüştüklerini söyler ve gelişinin sebebini sorar. O da bütün düşüncelerini anlatır; onun gibi tövbe edip Tanrı'ya sığınıp affını dileyeceğini ve ibadetle meşgul olacağını, bunun için neler yapması gerektiğini sorar. Odgurmış ona tavsiyelerde bulunur. Onun hükümdarın yanından ayrılmasını doğru bulmaz. Hükümdarın ona ihtiyacı olduğunu söyler. Onun bütün dilek ve arzularına kavuştuğunu, iyi yola girdiğini, dolayısıyla onun da bugün, iyilikle hükümdara faydalı olması gerektiğini anlatır. Hükümdara iyi nam kazandırmasını; bu vesileyle düşmanların bunu görüp sinmelerini ve yabancıların boyun eğmesini tavsiye eder. Kısacası onun, hükümdarın yanından ayrılıp dağlara çekilmesine izin vermez. Bunun üzerine Ögdülmiş tekrar geri dönüp hükümdara, Odgurmış'la aralarında geçen konuşmaları bir bir anlatır. Artık kendisinin huzur içinde olmasını ve memleketi bilgi ile idare etmesini , kendisinin de onun için gereken her şeyi yapacağını söyler. Hükümdar buna çok memnun olur. Bundan sonra Ögdülmiş gayretle çalışır; halk huzura kavuşur, memleket düzene girer ve hükümdar rahatlar.

Bir gün Ögdülmiş'e bir haberci gelip Odgurmış'ın onu yanına çağırdığını, durumunun ağır olduğunu ve bitkin bir halde yattığını söyler. Ögdülmiş, sabah erkenden atına binip onun yanına gider. Odgurmış ona; artık öleceğini, rüyasında Allah'ın ona, bunu haber verdiğini söyler. Daha

sonra Ödgülmiş'e nasihatlerde bulunup hükümdara da selam götürmesini isteyerek onun evine geri dönmesini söyler. Ögdülmiş onu o halde bırakmak istemez, ancak, Odgurmış'ın ısrarı üzerine büyük bir üzüntü içinde onunla vedalaşıp evine döner. Ertesi gün hükümdarın huzuruna varır. Odgurmış'ın durumunu ve nasihatlerini anlatır. Hükümdar çok üzülüp ağlar. Daha sonra Ögdülmiş'i teselli ederek nasihatlerde bulunur. Ögdülmiş, hükümdardan ayrılıp evine geldikten sonra bir kaç gün sabreder, fakat sonunda tahammülü tükenip Odgurmış'ı tekrar görmek ister. Hükümdardan müsaade isteyerek onun bulunduğu yere gider. Fakat onun mekânına gittiğinde Odgurmış'ın müridi Kumaru tarafından göz yaşları içinde karşılanır. Onun ölüm haberini alan Ögdülmiş çok feryad edip döğünür. Mezarını ziyaret eder ve orada da çok ağlar.

[Bu kısımda metin eksik]

Hükümdar Odgurmış'ın ölüm haberini duyunca, Ögdülmiş'e baş sağlığına gelir. Onun nasıl öldüğünü, bu hususta neler bildiğini sorar. Ögdülmiş de olanları anlattıktan sonra Odgurmış'ın ölürken vasiyet edip miras olarak bıraktığı çanak ve değneği hükümdarın önüne koyar. Bunlardan birini yadigâr olarak almasını istediğini söyler. Hükümdar da değneği alarak çanağı Ögdülmiş'e bırakır. Bundan ibret alan hükümdar daha sonra Ögdülmiş'e nasihatlarda bulunur. Bir kaç gün yas tutarlar. Sonra tekrar bir araya gelip memleketin halini konuşurlar ve bir müddet daha memleketi refah içinde yönetirler.

Kutadgu Bilig'de hikaye bu şekilde sona erdikten sonra hatime kısmı denilebilecek nitelikte olan bitiş kısmı gelir. Burada şâir;

yıl altmış iki erdi tört yüz bile
bitiyü tükettim bu söz ülgüle (6495)

(Yıl dört yüz altmış iki idi, bu eseri yazıp, tamamladım.) diyerek eserini tamamladığı yılın 462 (1069-1070) olduğunu belirtir. Bunu müteakip dua bölümü gelir. Burada şâir, bütün mü'minleri affetmesi ve onların hürmetine kendi günahlarını da bağışlaması için Allah'a dua edip Hz.Peygamber'e ve dört halifeye selâm gönderir.

Yusuf Has Hâcib, eserini bu şekilde tamamladıktan sonra ardına üç manzum parça ilave etmiştir. Bunlardan birincisinde gençliğine acıyarak ihtiyarlığından söz eder; ikincisinde zemânenin bozukluğundan ve dostların cefasından yakınır; üçüncüsünde ise kendi kendine nasihatlerde bulunur ve yine sonunda kendisinin ve bütün mü'minlerin affedilmesi için duada bulunarak Hz. Peygamber'e ve dört arkadaşına selam gönderir.

Yusuf Has Hâcib, bu eserinde anlatmak istediği konuları ve vermek istediği bilgileri sembolik dört kahraman etrafında şekillendirdiği ve fazla detayı olmayan bir hikaye içinde işlemiştir. Buradaki hikaye, sadece bir vasıta olduğu için tahkıyevî yönü ağır olan mesnevîlerden daha farklıdır. *Kutadgu Bilig*'de hikaye, alışılmış klâsik bir şahıs-zaman-mekân ve olay örgüsünden ziyâde anlatılmak istenen hususların gerektiği gibi açıklanabilmesini sağlayan bir hareket akışından ibarettir. Burada söz konusu olan husus, eserin temelinde yer alan dört kahramanın birbirleriyle diyaloğudur. İşte şâir, anlatmak istediği mefhumları bu dört şahıs arasındaki sorulu-cevaplı sohbetlere serpiştirmiştir. Diğer hikayelerde olduğu gibi ardarda gelen olaylar zinciri bu eserde yoktur. Bu sebeple *Kutadgu Bilig*'deki hikayeyi temeli atılmış ve sadece dört sütunu dikilmiş bir binaya benzetmek yerinde bir teşbih olacaktır.

Eserde tahkiye üslûbunun yanı sıra karşılıklı konuşmaya dayanan mükâleme üslûbunun hâkim olduğu da dikkati çekmektedir. Bu haliyle bu eser teatral bir hüviyet kazanmaktadır.

Yusuf Has Hâcib'in mükemmel bir insan, ideal bir hükümdar olma hususunda söylemiş olduğu ve her biri bir vecize değerinde olan hikmetli sözlerle dolu beyitleri, *Kutadgu Bilig*'i didaktik bir eser haline getirmiştir. Şâirin tasvirleri de oldukça renkli ve canlıdır. Özellikle Tavgaç Buğra Han'ın medh edildiği kısımda yer alan "bahariyye" bölümü, Türk pastoral şiirinin en güzel örnekleri arasında kabul edilmektedir.[2] Ayrıca eserde gençlik ve ihtiyarlıkla ilgili tasvirler de oldukça canlıdır.

Kutadgu Bilig'in yapısındaki bu çeşitlilik ve zenginlik R. Rahmeti Arat tarafından şu şekilde ifade edilmektedir: "Eser, şâirin intihâp etmiş olduğu yarı hikâye ve yarı temsil tarzında, arada hareketi hazırlayıcı ve izah edici monologlar ve canlı tabiat tasvirleri ile süslenmiş olan sahneleri ile, bütün olarak, öyle mükemmel bir üslûp ve mimârî içine yerleştirilmiştir ki, bu malzemeye başka ne gibi bir şekil verilebileceğini düşünmek bile güçtür."[3]

Kutadgu Bilig, vezin itibarıyle mütekârib bahrinin Şehnâme vezni olarak anılan Fe'ûlün-Fe'ûlün-Fe'ûlün-Fe'ûl kalıbıyla kaleme alınmıştır. Bu itibarla bu eser, bazı araştırıcılar[4] tarafından sadece vezni ve şekli itibarıyle Firdevsî'nin, İran'ın millî destanı haline gelen *Şehnâme*'sinin bir taklidi olarak kabul edilmişse de bütünüyle mütâlaa edildiğinde Şehnâme'den oldukça

[2] A. Bican Ercilasun, "Yusuf Has Hâcib ve Kutadgu Bilig", *BTK*, Ötüken, İstanbul 1985, I, 135.

[3] Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I Metin*, TDK., Ankara 1991, (3. baskı), s.XXVI.

[4] M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken, İstanbul 1980, s. 170.

farklı bir eserdir. Sadece vezin benzerliği, bir esere taklid damgası vurmak için yeterli olmamak gerekir. Bunun yanısıra mesnevî ile yazılmış olması da taklid olmasını gerektirmez. Zira bu türlü uzun, didaktik eserlerde gerek kafiye bakımından ve gerekse vezin itibarıyle mesnevî nazım şekli en kullanışlı biçim olarak kabul görmüştür. Ayrıca bu eserde, Türk mesnevîlerinin, İran mesnevîlerinden farklılık arz eden karakteristik bir özelliğini de dikkatlerden kaçırmamak gerekir. Bu da genellikle mesnevîlerde görülen, tek vezin ve tek şekil yeknesaklığını ortadan kaldırmak ve eseri monotonluktan kurtarmak maksadıyla yapılan şekil ve vezin değişikliğidir. Klâsik İran mesnevîlerinde görülmeyip sadece Türk mesnevîlerinde karşılaşılan bu husus, mesnevînin arasına farklı vezinde ve farklı nazım şekliyle yazılmış manzumelerin serpiştirilmesiyle ortaya çıkmaktadır. Bu özellik Türk milletinin o dönemlerdeki göçebe hayatından kaynaklanan aktif yapısı ile de izah edilebilir. *Kutadgu Bilig*'de de bu özellik dikkati çekmekte olup eserde, mesnevî nazım şekli arasında yer alan ve halk şiiri geleneğine ait olan 173 dörtlük mevcuttur. Ayrıca Yusuf Has Hâcib'in, eserinin sonuna eklediği üç parça da nazım şekli bakımından mesnevîden ayrı olup gazel şeklindedir. Vezin bakımından da birinci ekte asıl metinle aynı vezin kalıbı kullanılmakla beraber diğer iki ek ise yine mütekârib bahrinin Fe'ûlün-Fe'ûlün-Fe'ûlün-Fe'ûlün kalıbı ile kaleme alınmıştır. Eser, ayrıca konu ve konunun işlenişi bakımından da *Şehnâme*'den farklılık arz etmektedir. Zirâ *Şehnâme*, bir nevî İran tarihi olup İran'daki sülalelerden, o sülalelere mensup padişahlardan, o padişahların savaşlarından, kahramanlıklarından vs. bahsetmektedir. Kahraman ve savaş tasvirleri hep birbirine benzemekle eser, bu muntazam kuruluş içinde başından sonuna kadar aynı monotonlukta akıp gitmektedir.[5] *Kutadgu Bilig*'de ise tarihî bilgiye pek rastlanmamaktadır. Eserdeki şahıslar dahi mücerret mefhumlar olan kanun, saadet, akıl ve âkıbetin müşahhaslaştırılmasından ibaret olan temsilî isimlerdir.

Bütün bu özellikleri yanısıra *Kutadgu Bilig*, konusu itibarıyle bir siyasetnâmedir. Türk edebiyatındaki siyasetnâme türü eserlerin en güzel örneklerinden biridir. Siyasetnâmeler, esas konu olarak devlet yönetimini ele aldığı ve devlet yönetiminde de bütün yetki ve güç hükümdarda olduğu için genellikle hükümdarlara hitaben vücuda getirilmiş eserlerdir. Bunun yanısıra vezirler ve emirler için yazılmış siyasetnâmeler de mevcuttur.

Siyasetnâmeler, devrin padişahına ve devlet ileri gelenlerine, dolayısıyla daha sonra bu görevleri üstleneceklere yol göstermek, tavsiyelerde

[5] Firdevsî, *Şehnâme I*, Çev: Necâti Lugal, MEB., Ankara 1967, s. XIX.

bulunmak gayesiyle kaleme alınmış eserlerdir.[6] Bu tür eserlerde, bir hükümdarda bulunması gereken özellikler belirtilir. Buna göre *Kutadgu Bilig*'de hükümdar Kün-Toğdı, insan-ı kâmildir. Bu insan, bütün kötü vasıflardan arınmış ve iyi huylarla bezenmiş bir insandır. Allah'a sıkı sıkıya bağlı, takvâ sahibi bir mü'mindir. Zamanın bütün ilim ve hünerlerini öğrenmiş bir alîm ve hakîmdir. Adaletten, doğruluktan şaşmaz; ağır başlı ve alçak gönüllüdür. Hırsızlık, yalan, içki, dedikodu gibi kötü alışkanlıklardan münezzehtir. Son derece cömert ve iyilikseverdir. Etrafındaki insanlara merhametli ve insaflı davranır. Âdet ve ananelere, görgü kurallarına uygun hareket eder.

Siyasetnâmelerde, devletin idaresi konusunda hükümdarın nasıl davranması gerektiği izah edilerek kötü idarenin zararları açıklanır. Kutadgu Bilig'de de devleti zedeleyen şeyler; yalan, zulüm, hırs, olgun olmama, acelecilik, her işte hiddet, içkiye düşkünlük ve çalıp çırpmak olarak tesbit edilmiştir. Siyasetnâmeler konusunda geniş bir bilgi veren Âgâh Sırrı Levend, örnek bir siyasetnâmede başlıca hangi bahisler üzerinde durulduğunu maddeler halinde sıralayarak belirtmiştir.[7] *Kutadgu Bilig*'de ise bu bahislerden bazıları şu şekilde sıralanabilir:

1. Devletin sıfatı (657-764)
2. Adaletin vasfı (765-954)
3. Dilin fazileti ve sözün faydaları (955-1044)
4. Saadetin daimî olmayışı, ikbâlin dönekliği (1045-1157)
5. Aklın tarifi (1850-1920)
6. Beyliğe lâyık bir beyin nasıl olması lâzım geldiği (1921-2180)[8]
7. Beylere vezir olacak kimsenin nasıl olması lâzım geldiği (2181-2268)[9]
8. Hükümdara; kumandan, ulu hâcib, kapıcı başı, elçi, kâtib, hazinedâr, aşçı başı, içkici başı olacak kişilerin nasıl olması gerektiği (2269-2956)
9. Hizmetkârların beyler üzerindeki haklarının neler olduğu (2957-3186)
10. Dünyanın kusurları (3512-3645)

---

[6] Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Çev: Nurettin Bayburtlugil, Dergah Yay., İstanbul 1981, s. 5.

[7] Âgâh Sırrı Levend, *Siyaset-nâmeler*, TDAY Belleten-1962, Ankara 1963, s. 169-170.

[8] Daha geniş bilgi için bkz: Bahaeddin Ögel, "Karahanlı Türk Kültür Çevresinde Bey ve Beylik", *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, TDAV Yay., İstanbul 1988, s. 561-570.

[9] Daha geniş bilgi için bkz: Bahaeddin Ögel, "Karahanlı Türk Saray Kültüründe Vezir ve Vezirlik", *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, TDAV Yay., İstanbul 1988, s. 626-630.

11. Dünya vasıtasıyla âhiretin kazanılması (3646-3712)

12. Beylere hizmet etmenin usûl ve nizâmı (4031-4164)

13. Kapıdaki hizmetkârlar ile nasıl geçinileceği (4165-4319)

14. Avam ile nasıl münasebet kurulması gerektiği (4320-4335)

15. Peygamber soyundan gelenler, âlimler, tabipler, efsuncular[10], rüyâ tâbircileri, müneccimler, şâirler, çiftçiler, satıcılar, hayvan yetiştirenler, zenaat erbabı ve fakirler ile nasıl münasebet kurulması gerektiği (4336-4474)

16. Nasıl evlenileceği (4475-4503)

17. Çocukların nasıl terbiye edileceği (4504-4526)

18. Hizmetçilere nasıl muamele edileceği (4527-4572)

19. Ziyâfete gitmek ve dâvet etmek âdâbı (4573-4679)

20. Memleketi tanzim etme usûlü (4567-5631)

vs.

Buradan da anlaşılacağı üzere, devlet idaresinde, hükümdarın sadece mükemmel bir insan olması yeterli değildir. Bunun yanısıra devlet hizmetinde görev yapan kimselerle ve halkla olan münasebetleri de son derece önemlidir. Ayrıca devletin idâmesi için sadece hükümdarın mükemmelliği yeterli olmayıp diğer devlet ricalinin de en ideal vasıfları hâiz olmaları gerekmektedir.

Kutadgu Bilig'de yer alan gerek siyasî, içtimaî, hukukî ve gerekse ahlâkî fikirlerin hepsinin de temelinde eski Türk devlet anlayışının ve İslâm geleneğinin tesiri vardır. Eserde millî öz, çok sağlam bir temel olarak yer almakla beraber Hint-İran geleneğinin izlerine de rastlamak mümkündür. Türk devlet ve hükümranlık anlayışının temelinde töre ve kut vardır. Hukuk anlayışı ise adâlet üzerine kurulmuştur. Adalet de törenin baş umdelerinden biridir[11]. Törenin ve kutun öneminin açıkça vurgulandığı Kutadgu Bilig'de adâletin temini, törenin doğru tatbik edilmesine bağlıdır. Bu itibarla eser, Karahanlı devlet teşkilâtının tesbitinde en önemli kaynaklardan biri olmuştur[12].

---

[10] Daha geniş bilgi için bkz: Reşit Rahmeti Arat, "Kutadgu Bilig'de Tabipler ve Efsuncularla Münasebet Hakkında", *Makaleler I*, Haz: Osman Fikri Sertkaya, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1987, s. 711-720.

[11] Sait Başer, *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töreden Sevgi Toplumuna*, Seyran Yay., İstanbul 1995, s. 97.

[12] Kâzım Yaşar Kopraman, "Karahanlılarda Devlet Teşkilâtı", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yay., İstanbul 1986, VI., 164-179.

Yusuf Has Hâcib'in, eserinde, bütün benliğiyle önemine inandığı ve ısrarla üzerinde durduğu bilgi konusuna da her fırsatta temas ettiği görülmektedir. Şâir, eğitim hayatı boyunca çok iyi bir tahsil görmüş, Arapça ve Farsçayı bu dillerin edebiyatlarına vâkıf olacak şekilde öğrenmiştir. Hayatı boyunca, kendi devrinde ve yaşadığı muhitte öğretilen bütün ilimlere ait bilgileri elde etmeye çalışmıştır. Bilgiye bu derece önem veren mütefekkir-şâir, bu şekilde edindiği bilgiler ve şahsî tecrübeleriyle bu eserini meydana getirmiştir. Eserinde, devrinde bilgililerin az, bilgisizlerin çok olmasından yakınarak sık sık bilgi mefhumu üzerinde durmuştur.

kişide kişi adrukı bar telim
bu adruk biligdin ayur bu tilim (201)

Yukarıdaki beyitinde, insandan insana çok fark olduğunu, bu farkın bilgiden ileri geldiğini ve sözlerinin buna dair olduğunu belirterek eserinin harcında yer alan en önemli unsurlardan biri olan bilgiye işaret etmektedir. Çeşitli edebî sanatlarla beyitlerinde bir nakış gibi işlediği bilgiyi, bazen bir denize benzettiği insan gönlünün dibinde yatan inciye (211), bazen kokusu gizlenemeyen miske (311-312) ve bazen de hiç bir zaman fakirliğe düşmeyen ve hırsızların eli erişmeyen bir servete (313) benzetir. (Bu konuda burada, sadece bir iki örnek vermekle yetindik. Zirâ tarafımızdan hazırlanıp yakında neşredilecek olan "Kutadgu Bilig'de Bilgi" adlı makalede bu konu geniş ölçüde ele alınarak incelenmeye çalışılmıştır.)

kamug edgülükler bilig assı ol
bilig birle buldımesel gökke yol (208)

(Bütün iyilikler bilginin faydasıdır; bilgi ile göğe dahi yol bulunur.) beyitiyle Yusuf Has Hâcib, daha o dönemde bilgi ile uzay araştırmaları dahi yapılabileceğine işaret etmektedir. Nitekim şâir, bu konudaki bilgi ve ilgisini eserinin daha ilk başlarında "Yedi Yıldız ve Oniki Burcu Söyler" başlıklı kısımda (124-147) ortaya koymuştur. Bu hususun ayrıca mesnevî edebiyatında bir gelenek şeklinde devam ettiği müşahade edilmektedir. Nitekim Türkçe yazılmış pek çok mesnevîde yıldızlar, burçlar ve göklerle ilgili bölümlerin yer aldığı görülmektedir. Ahmedî'nin İskendernâmesi bunun en güzel örneklerinden biridir[13]. Yine eserin son kısımlarında da (6211-6221) yıldızlarla ilgili bir kısım yer almaktadır. Ayrıca eserin 364-368. beyitleri arasındaki 40-60 yaş arasındaki özellikleri belirten ve basit bir yaşnâme hüviyeti gösteren kısım, daha sonra Türk edebiyatında pek çok örneği görülen

[13] Ahmedî, *İskender-nâme, İnceleme-Tıpkıbasım*, Haz: İsmail Ünver, TDK.Yay., Ankara 1983, yk. 21^a-21^b. Ayrıca bkz: Fuzûlî, *Leylâ ve Mecnûn*, Haz: Muhammed Nur Doğan, İstanbul 1996, s. 374-386.

yaşnâmelerin ilk örneği olarak kabul edilebilir[14]. Bunun yanı sıra eserin son kısmında (5993-6086) yer alan rüya tabiri ile ilgili kısım ise Türk edebiyatında ilk tabirnâme örneği olarak kabul edilebilir.

Türk kültür tarihi açısından son derece önemi olan bu muazzam şâheserin[15] Türk mesnevî edebiyatı içindeki yeri de aynı ölçüde mühimdir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi klâsik edebiyatımız mesnevî nazım şekliyle kaleme alınmış mahsuller açısından oldukça zengin olup bu eserler gerek sayı bakımından gerekse muhteva ve konunun işlenişi itibarıyle Klâsik Türk edebiyatı içinde ayrı bir kol olarak mütalaa edilebilecek özelliktedir. Nitekim bu konuda Âmil Çelebioğlu 13-14 ve 15. yüzyıl mesnevîlerini bir araya getirip onları tek tek tanıtmak, özetini vermek ve Türk edebiyatı içindeki yerini vurgulamak şartıyla Türk mesnevî edebiyatının önemli bir kısmını tesis etmiştir[16].

Netice olarak denilebilir ki; *Kutadgu Bilig* de böylesine zengin bir yapı içersinde, mevcut bilgilere göre ilk olma özelliğini göstermesi bakımından son derece önemli bir eserdir. Hem Türk kültürünün, hem Türk edebiyatının ve dolayısıyla da Türk mesnevî edebiyatının temel taşı niteliğindedir. Ancak o dönemde böylesine muazzam bir eserin ortaya çıkmış olması, Türk toplumunun edebî seviyesinin belirli bir olgunluğa erişmiş olduğunu gösterir. Zira böyle bir şâheserin vücuda gelebilmesi için toplumun edebî seviyesinin bir alt yapısının teşekkül etmiş olması gerekir. Dolayısıyle *Kutadgu Bilig* seviyesinde veya çok daha iptidaî şekilde kaleme alınmış eserlerin olabileceği ihtimali de göz ardı edilmemelidir. Nitekim *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki manzum parçalar üzerine inceleme yapan Talât Tekin de Kâşgarlı Mahmud'un yaşadığı ve sözlüğünü yazdığı yıllarda, hattâ daha önceleri, Karahanlılar çevresinde ve öbür Türk kültür çevrelerinde hece ve aruz ölçüleri ile şiirler ve manzumeler kaleme alan Türk şâirlerinin bulunduğundan şüphe edilemeyeceğini belirtir ve Yusuf Has Hâcib'in de o çağın şâirlerinden olduğunu vurgular[17]. Bu sebeple *Kutadgu Bilig*, o döneme ve daha öncesine ait elde edilebilen mahsullere göre yapılan değerlendirmeler itibarıyle türünün ilki olma özelliğini göstermektedir.

---

[14] Yaşnâmelerle ilgili daha geniş bilgi için bkz: Âmil Çelebioğlu, "Türk Edebiyatında Yaşnâmeler", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 1984, İstanbul 1985, S. 1, s. 151-286

[15] Bu konuda bkz: İbrahim Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig'in Türk Kültür Tarihimizdeki Yeri*, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1980.

[16] Âmil Çelebioğlu, *Türk Mesnevî Edebiyatı (Sultan II. Murad Devri)*, Kitabevi Yay., İstanbul 1999; Ayrıca bkz: Harun Tolasa, "15. yy. Türk Edebiyatı Anadolu Sahası Mesnevileri", Ege Ün. Sosyal Bilimler Fakültesi, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, I, 1982.

[17] Talât Tekin, *XI. Yüzyıl Türk Şiiri,* TDK Yay., Ankara 1989, s. VII.

Bu eser üzerinde bu güne kadar dil, tarih ve sosyoloji açısından çok sayıda inceleme yapılmış olmakla beraber edebî bakımdan pek fazla inceleme yapılmamıştır. Gerek edebî yönüyle ve gerekse üslûp özellikleri itibarıyle pek çok konuda daha mufassal çalışmalar yapılmasına ihtiyaç vardır.

Kaynakça

Ahmedî, *İskendernâme, İnceleme-Tıpkıbasım*, Haz: İsmail Ünver, TDK.Yay., Ankara 1983.

Arat, Reşit Rahmeti; *Kutadgu Bilig I Metin*, TDK, Ankara 1991, (3. baskı).

————; *Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig II Çeviri*, TTK, Ankara 1994.

————; "Kutadgu Bilig'de Tabipler ve Efsuncularla Münasebet Hakkında", *Makaleler I*, Haz: Osman Fikri Sertkaya, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1987, s. 711-720.

Başer, Sait; *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töreden Sevgi Toplumuna*, Seyran Yay., İstanbul 1995,

Çelebioğlu, Âmil; "Türk Edebiyatında Yaşnâmeler", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Yıl:1984, İstanbul 1985, S.1, s.151-286

————; *Türk Mesnevî Edebiyatı (Sultan II. Murad Devri)*, Kitabevi Yay., İstanbul 1999.

Ercilasun, A.Bican; "Yusuf Has Hâcib ve Kutadgu Bilig", *BTK*, 10 cilt, Ötüken, İstanbul 1985, c.1, s.132-157.

Firdevsî, *Şehnâme I*, Çev: Necâti Lugal, MEB., Ankara 1967.

Fuzûlî, *Leylâ ve Mecnûn*, Haz: Muhammed Nur Doğan, Çantay Kitabevi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1996.

Kafesoğlu, İbrahim; *Kutadgu Bilig'in Türk Kültür Tarihimizdeki Yeri*, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1980.

Kopraman, Kâzım Yaşar; *Karahanlılarda Devlet Teşkilâtı*, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, 14 cilt, Çağ Yay., İstanbul 1986, c.6, s.164-179.

Köprülü, M.Fuad; *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken, İstanbul 1980.

Levend, Âgâh Sırrı; *Siyaset-nâmeler*, TDAY Belleten-1962, Ankara 1963, s. 167-194.

Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Çev: Nurettin Bayburtlugil, Dergah Yay., İstanbul 1981.

Ögel, Bahaeddin; "Karahanlı Türk Kültür Çevresinde Bey ve Beylik", *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, TDAV Yay., İstanbul 1988, s. 561-570.

————; "Karahanlı Türk Saray Kültüründe Vezir ve Vezirlik", *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, TDAV Yay., İstanbul 1988, s. 626-630.

Tekin, Talat; *XI. Yüzyıl Türk Şiiri*, TDK. Yay., Ankara 1989.

Tolasa, Harun; "15. yy. Türk Edebiyatı Anadolu Sahası Mesnevileri", Ege Ün. Sosyal Bilimler Fakültesi, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, cilt 1, 1982